

Lecznictwo ludowe a medycyna naukowa w Polsce w XIX wieku

XIX wiek na ziemiach polskich był okresem dynamicznych przemian, które dotyczyły także sfery zdrowia i leczenia. Obok rozwijającej się, coraz bardziej naukowej medycyny akademickiej, wciąż silną pozycję – zwłaszcza na obszarach wiejskich – utrzymywało lecznictwo ludowe, zakorzenione w tradycji i wierzeniach. Choć oba te światy medycyny miały ten sam cel – niesienie pomocy chorym – różniły się diametralnie pod względem podstaw teoretycznych, stosowanych metod i swojego miejsca w społeczeństwie. Pomimo tych różnic współistniały, często wchodząc ze sobą w interakcje, a niekiedy nawet w konflikt.

Świat lecnictwa ludowego

Lecznictwo ludowe było mocno zakorzenione w tradycji, doświadczeniu i wierzeniach, a jego praktykowanie spoczywało w rękach tzw. lekarzy ludu. Wśród nich znajdowali się znachorzy, owczarze, baby, a także Węgrzy zwani olejkarzami, kowale, wróżki i guślarze. Owczarze słynęli ze znajomości ziół i ich leczniczych właściwości, a szlachta przypisywała im szczególną wiedzę o ich tajemniczych efektach. W trudnych chwilach ludność najczęściej zwracała się o pomoc do bab, wrózek, guślarzy oraz owczarzy, darząc ich zaufaniem. Jak wskazuje rękopis Łaguny, nawet pobożni mieszkańcy Kujaw, w obliczu choroby, częściej szukali ratunku u miejscowych znachorów niż u lekarza czy księdza.¹ Podstawą lecnictwa ludowego były zioła, których zastosowanie opierało się na wieloletnim doświadczeniu, przesądach oraz obserwacji świata. Wierzono w ich leczniczą moc, uznając je za skuteczny środek zwalczania chorób. Oprócz terapii ziołowej stosowano także inne metody, często o charakterze magicznym i rytualnym. Wśród nich szczególną rolę odgrywało tzw. zamawianie – przekonanie, że skuteczność leku można wzmocnić poprzez odpowiednie gesty, wypowiedane słowa, modlitwy i użycie określonych akcesoriów. Do popularnych praktyk należały również zażegnrywanie, nakadzanie, naszeptywanie i zdmuchiwanie. Lecznictwo ludowe wykorzystywało także substancje pochodzenia zwierzęcego, takie jak berolal (bezoary), uznawane za środek przeciw truciźnie, czy hipolity – kamienie z jelit końskich, które cieszyły się dużym uznaniem wśród ludu, choć Łaguna oceniał

¹ E. Barnaś-Baran, *Naturalne metody leczenia dzieci i dorosłych w XIX w. w świetle rękopisu Stosława Łaguny (1833-1900)*, [w:] „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, t. 31, 2018, s. 15.

je jako beзуżyteczne. Ponadto stosowano metody fizyczne, takie jak nacieranie, puszczenie krwi oraz kąpiele, będące integralną częścią tradycyjnych praktyk leczniczych.² Lecznictwo ludowe było często praktykowane w ukryciu. Znachorzy niechętnie zdradzali swoje sekrety, ponieważ stanowiły one źródło ich dochodów i wpływały na ich pozycję w społeczności. Przekonanie o skuteczności "babki" czy znachora było tak silne, że niektórzy mieszkańcy wsi potrafili ukrywać chorych na strychach przed lekarzem.³ Zbieranie i przygotowywanie ziół było powszechną praktyką niemal w każdym domu. Choć tradycyjni znachorzy należą już do historii, współczesne źródła wskazują, że wciąż popularne są wizyty u uzdrowicieli i wrózek, a ich metody wpisują się w nurt tzw. „współczesnej mitologii”.⁴

Rozwój Medycyny Naukowej

W XIX wieku medycyna akademicka na ziemiach polskich przechodziła proces dynamicznego unaukowienia, stopniowo oddalając się od praktyk lecznictwa ludowego opartego na tradycji i wierzeniach. Lekarze zaczęli dokładniej badać pacjentów, odchodząc od wcześniejszego minimalizowania diagnostyki, a wynalazki, takie jak stetoskop Laënneca, odegrały w tym procesie kluczową rolę. Dowody naukowe pozwoliły udowodnić, że zapadalność na choroby nie zależy wyłącznie od klimatu, a badania oparte na analizie danych przyczyniły się do rozwoju medycyny opartej na empirycznych metodach.⁵ Obok klasycznej anatomii, bazującej na autopsjach, coraz większego znaczenia nabierała fizjologia, zwana „anatomią ożywioną”, która stała się fundamentem patologii – nauki o procesach chorobowych. Przełomem w diagnostyce okazała się teoria komórkowa Rudolfa Virchowa, nazywanego „papieżem medycyny”. Jego szkoła znacząco rozwinęła badania nad zapaleniem, nowotworami i gruźlicą, opierając się m.in. na mikroskopii. Epokowe odkrycia Roberta Kocha i Louisa Pasteura, współtwórców bakteriologii, pozwoliły na identyfikację czynników zakaźnych, takich jak laseczka wąglika, prątek gruźlicy czy przecinkowiec cholery, torując drogę nowoczesnej nauce o chorobach zakaźnych. Ich prace przyczyniły się do reorientacji medycyny w stronę zdrowia publicznego, gdzie lekarz nie tylko leczy jednostkę, lecz także służy

² E. Barnaś-Baran, *Naturalne metody leczenia dzieci i dorosłych w XIX w...*, [w:] „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, t. 31, 2018, s. 15-16, 22.

³ Ibidem, s. 15.

⁴ Ibidem, s. 23.

⁵ M. Przybyliński, *Rozwój medycyny i higieny*, [w:] <https://zpe.gov.pl/a/przeczytaj/D2kLgDmnF> [dostęp: 02.05.2025].

społeczeństwu. Medycyna zaczęła obejmować profilaktykę i działania zapobiegające chorobom, stając się filarem troski o zdrowie zbiorowe.⁶

W XIX wieku higiena i zdrowie publiczne stały się kluczowymi obszarami rozwoju medycyny, zwłaszcza w kontekście gwałtownej urbanizacji i industrializacji. Rosnące miasta uwydatniły potrzebę poprawy warunków sanitarnych, które w całej nowożytnej Europie często pozostawały na niskim poziomie – przykładem było powszechne wyrzucanie odpadów na ulice. Inspiracją dla zmian byli higieniści, propagujący regularne mycie ciała, organizację systemów usuwania śmieci i fekaliów oraz zapewnienie dostępu do czystej wody i zdrowej żywności. W połowie XIX wieku higiena została wyodrębniona jako osobna dyscyplina medycyny, a coraz wyraźniej dostrzegano związek między biedą, brakiem podstawowych praktyk higienicznych a rozprzestrzenianiem się chorób. W konsekwencji lekarze zaczęli nie tylko leczyć, ale także upowszechniać wiedzę o higienie, a władze państwowe zaczęły zwracać uwagę na społeczne uwarunkowania zdrowia. Planowano wprowadzenie lekarzy urzędowych na terenach wiejskich w celu popularyzacji szczepień ochronnych, choć ten program nie zawsze był konsekwentnie realizowany.⁷

Istotną rolę w procesie modernizacji medycyny odegrały instytucje naukowe i medyczne. Uniwersytety, takie jak Jagielloński, Warszawski czy Wileński, kształciły przyszłych lekarzy, a historia medycyny, choć często łączona z innymi przedmiotami, stała się częścią programów nauczania i egzaminów doktorskich. Rozwijało się szpitalnictwo, mimo że niektóre placówki borykały się z problemami organizacyjnymi i kadrowymi. Równocześnie powstawały organizacje lekarskie, takie jak Krakowski Cech Chirurgów, a rosnące zainteresowanie dokumentowaniem polskiej tradycji medycznej przejawiało się w tworzeniu zbiorów historyczno-medycznych, muzeów i kolekcji „starożytności medycznych”, do czego przyczynili się m.in. L. Bierkowski, W. Jaworski i A. Wrzosek.⁸

⁶ Z. Domosławski, *Wypisy do przedmiotu propedeutyka i historia medycyny*, Jelenia Góra 2005, s. 36-38.

⁷ M. Przybyliński, *Rozwój medycyny i higieny*, [w:] <https://zpe.gov.pl/a/przeczytaj/D2kLgDmnF> [dostęp: 02.05.2025].

⁸ R. Gryglewski, *Historia medycyny jako przedmiot badań i nauczania w krakowskim środowisku uniwersyteckim w latach 1809-1914*, Kraków 2005, s. 254.

Podsumowanie

W XIX wieku na ziemiach polskich współistniały dwa odrębne systemy opieki zdrowotnej: medycyna akademicka i lecznictwo ludowe. Medycyna naukowa stopniowo zdobywała pozycję, opierając się na badaniach empirycznych, rozwijających się specjalizacjach oraz rosnącym nacisku na higienę i zdrowie publiczne. Działania higienistów i lekarzy akademickich miały na celu poprawę warunków życia społeczeństwa, często mierząc się z wyzwaniami wynikającymi z ubóstwa i niedostatecznych standardów sanitarnych.⁹ Równocześnie lecznictwo ludowe, oparte na ziołach, rytuałach i lokalnych autorytetach, takich jak znachorzy i "baby", pozostawało pierwszą, a często jedyną dostępną formą pomocy medycznej dla uboższej ludności wiejskiej. Jego siła tkwiła w głębokim zakorzenieniu w kulturze i zaufaniu, jakim lud darzył lokalnych uzdrowicieli, często z rezerwą podchodząc do lekarzy akademickich.¹⁰

Choć XIX wiek przyniósł stopniowe wypieranie tradycyjnych, nienaukowych metod przez podejście oparte na badaniach i instytucjonalnym kształceniu, lecznictwo ludowe jeszcze długo pozostawało istotnym elementem polskiego krajobrazu medycznego. Uniwersytety, takie jak Jagielloński, Warszawski czy Wileński, kształciły lekarzy, a dążono do stworzenia polskiej tradycji i szkół medycznych.¹¹ Zainteresowanie historyków medycyny zarówno dziejami medycyny akademickiej, jak i praktykami ludowymi, świadczy o tym, że obie te sfery miały istotne znaczenie dla pełnego obrazu opieki zdrowotnej w XIX wieku. Medycyna naukowa zyskiwała na znaczeniu, zmieniając podejście do choroby, leczenia i roli lekarza w społeczeństwie, jednocześnie konfrontując się z wyzwaniami epoki industrializacji i koniecznością upowszechniania wiedzy o higienie oraz zdrowiu publicznym.

⁹ M. Przybyliński, *Rozwój medycyny i higieny*, [w:] <https://zpe.gov.pl/a/przeczytaj/D2kLgDmnF> [dostęp: 02.05.2025].

¹⁰E. Barnaś-Baran, *Naturalne metody leczenia dzieci i dorosłych w XIX w...*, t. 31, 2018, s. 15.

¹¹ R. Gryglewski, *Historia medycyny jako przedmiot badań i nauczania...*, s. 273.

Bibliografia:

Barnaś-Baran E., *Naturalne metody leczenia dzieci i dorosłych w XIX w. w świetle rękopisu Stosława Łaguny (1833-1900)*, [w:] „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, t. 31, 2018.

Domosławski Z., *Wypisy do przedmiotu propedeutyka i historia medycyny*, Jelenia Góra 2005.

Gryglewski R. , *Historia medycyny jako przedmiot badań i nauczania w krakowskim środowisku uniwersyteckim w latach 1809-1914*, Kraków 2005.

Przybyliński M., *Rozwój medycyny i higieny*, [w:] <https://zpe.gov.pl/a/przeczytaj/D2kLgDmnF> [dostęp: 02.05.2025].